

УДК 343.21; 343.13; 343.98

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.3.6>

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НАУК: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ

Волобуєв А.Ф.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
ДВНЗ «Дніпровський державний університет внутрішніх справ»
ORCID: 0000-0001-9419-7446*

Шевченко Т.В.,

*т.в.о. завідуючої кафедри кримінально-правових дисциплін
ДВНЗ «Дніпровський державний університет внутрішніх справ»
ORCID: 0000-0002-2426-4372*

Волобуєв А.Ф., Шевченко Т.В. Понятійний апарат кримінально-правових наук: проблемні питання формування та удосконалення.

В статті аналізуються зміни в понятійно-категорійному апараті наук кримінально-правового блоку у зв'язку з оновленням кримінального, кримінального процесуального законодавства та інших нормативно-правових актів, що регулюють кримінальне провадження та оперативно-розшукову діяльність. Підкреслюється, що нормативне введення в обіг нових понять без належного теоретичного обґрунтування породжує суперечності під час вирішення низки завдань кримінального провадження. Проблема нормативно визначених, але недостатньо виражених понять ускладнюється й використанням окремими дослідниками в гонитві за новизною буквального відтворення понять іноземного походження («діджиталізація», «вербальна і нонвербальна інформація» тощо). Викликає сумнів й обґрунтованість введення в науковий обіг понять «медична криміналістика», «цифрова криміналістика», «ядерна криміналістика». Це зумовлює дисонанс у наукових дослідженнях і суперечливе тлумачення міждисциплінарних категорій, що є ознакою недосконалості існуючого понятійного апарату. Використання нових і недостатнього аргументованих понять нерідко ґрунтується на своєрідному суб'єктивному розумінні напрямків розвитку тієї чи іншої юридичної науки. При цьому ігнорується положення, що для введення в обіг новітніх понять потрібно наводити переконливі аргументи щодо заміни або доповнення вже існуючих категорій. Важливим є й визначення зв'язку субординації з поняттями вищого рівня.

Підкреслюється необхідність приведення до системності та узгодженості понять матеріально-правових (кримінальне право), процесуальних (кримінальний процес) і допоміжних (криміналістика, теорія ОРД) наук кримінально-правового циклу. Зазначається, що це є запорукою прийняття правильних процесуальних і тактичних рішень під час кримінального провадження. Робиться висновок, що понятійний апарат набуває якостей ознак системності й несуперечливості тільки тоді, коли процес його формування та удосконалення послідовно проходить усі етапи від теоретичних гіпотез (пропозицій) до їхньої практичної апробації та легалізації. За інших умов неможливо уникнути прогалин, розпливчатості і суперечностей як у законодавстві, так і в наукових теоріях. Це створює ситуацію когнітивного дисонансу і на практиці призводить до сумнівних юридичних рішень в умовах змагального кримінального процесу. Для уникнення таких негативних наслідків при введенні в обіг нових понять має бути чітко визначено їх співвідношення з уже існуючими дотичними поняттями.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, злочин, організована злочинність, тактика і стратегія, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії.

Volobuyev A.F., Shevchenko T.V. Conceptual apparatus of criminal sciences: problem issues of formation and improvement.

The article analyzes changes in the conceptual and categorical apparatus of the sciences of the criminal law block in connection with the update of criminal, criminal procedural legislation and

other regulatory legal acts regulating criminal proceedings and operational-detective activities. It is emphasized that the regulatory introduction of new concepts into circulation without proper theoretical justification generates contradictions when solving a number of tasks of criminal proceedings. The problem of normatively defined, but insufficiently balanced concepts is also complicated by the use by individual researchers in the pursuit of novelty of the literal reproduction of concepts of foreign origin ("digitalization", "verbal and nonverbal information", etc.). The validity of introducing the concepts of «medical forensics», «digital forensics», and «nuclear forensics» into scientific circulation is also questionable. This causes dissonance in scientific research and contradictory interpretation of interdisciplinary categories, which is a sign of the imperfection of the existing conceptual apparatus. The use of new and insufficiently reasoned concepts is often based on a kind of subjective understanding of the directions of development of a particular legal science. At the same time, the provision that convincing arguments should be given to replace or supplement existing categories in order to introduce new concepts is ignored. It is also important to determine the relationship of subordination with higher-level concepts.

The need to bring the concepts of substantive law (criminal law), procedural law (criminal process) and auxiliary (criminalistics, theory of operational and investigative activities) sciences of the criminal law cycle to a systematic and consistent level is emphasized. It is noted that this is the key to making the right procedural and tactical decisions during criminal proceedings. It is concluded that the conceptual apparatus acquires the qualities of systematicity and consistency only when the process of its formation and improvement consistently goes through all stages from theoretical hypotheses (proposals) to their practical testing and legalization. Otherwise, it is impossible to avoid gaps, vagueness and contradictions in both legislation and scientific theories. This creates a situation of cognitive dissonance and in practice leads to dubious legal decisions in the context of adversarial criminal proceedings. To avoid such negative consequences, when introducing new concepts, their relationship with already existing related concepts must be clearly defined.

Key words: criminal offense, criminal misdemeanor, crime, organized crime, tactics and strategy, operational and investigative measures, covert investigative (search) actions.

Постановка проблеми. Показником зрілості будь-якої науки є досконалість її понятійного апарату. Її поняття є однією із форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності [7, с. 794]. Сформовані і систематизовані наукові поняття виступають, з одного боку, фіксаторами й упорядниками отриманих знань, а з іншого – використовуються як інструментарій подальшого пізнання. Потрібно підкреслити, що формування досконалих понять є надзвичайно важливим як для наукових досліджень, так і для практичної діяльності.

Така проблематика існує у науках кримінально-правового блоку (кримінальному праві, кримінальному процесі, криміналістиці, кримінології, теорії оперативно-розшукової діяльності), поняття яких орієнтовані на використання у кримінальному провадженні. У кримінальному провадженні для вирішення низки завдань різного рівня використовуються знання, накопичені у вказаних кримінально-правових науках і відображені у відповідних поняттях. Але, як видається, сучасний стан понятійного апарату далекий від ідеалу. Більше того, у зв'язку з реформуванням кримінального і кримінального процесуального законодавства спостерігається прагнення до його насичення новими термінами без належного їх обґрунтування. Це вносить розлад, неузгодженість понять між собою, а іноді й суперечливість, що робить неможливим їх застосування. Тому аналіз даної проблематики є досить актуальним на сучасному етапі розвитку кримінально-правових наук.

Мета дослідження полягає у визначенні тенденцій у формуванні та удосконаленні понятійного апарату кримінально-правових наук з урахуванням змін відповідного законодавства та їх впливу на термінологію в наукових дослідженнях.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика формування понятійного апарату наук кримінального циклу, була акцентована знаним правником і дослідником М.І. Пановим у низці ґрунтовних публікацій [8; 9; 10]. Розглядаючи співвідношення понятійних апаратів «кримінальних» наук (кримінального, кримінального процесуального, кримінального виконавчого права, кримінології, криміналістики), вчений звертає увагу на існування певних неузгодженостей і суперечностей в поняттях. Була підкреслена неприпустимість різного трактування «міждисциплінарних» категорій, понять та юридичних термінів, що використовуються у суміжних (спорідне-

них) науках кримінального циклу. Базовим вважається їх трактування у кримінальному праві, що має бути визначальним для інших наук вказаної групи [9, с. 167]. Цілком погоджуючись з М.І. Пановим, зазначимо, що ця проблема останнього часу набувала гостроти у зв'язку з трансформацією законодавства і тенденцією введення в обіг не завжди узгодженої та обґрунтованої термінології.

Виклад основного матеріалу. З кардинальним оновленням кримінального процесуального законодавства – прийняттям КПК України 2012 року і наступним перманентним внесенням в нього змін склалася ситуація, коли потрібно було переглядати понятійні апарати кримінально-правових наук. Такий перегляд мав бути вельми суттєвим, оскільки він торкався, з одного боку, введення в правозастосовний і науковий обіг нових понять, а з іншого – виключення тих, які традиційно використовувалися на протязі багатьох років. Зокрема, це стосувалося поняття кримінального правопорушення (проступків і злочинів), підстав відкриття кримінального провадження, змагальної процедури збирання і подання до суду доказів, прийняття окремих процесуальних рішень та способів отримання доказів сторонами кримінального провадження.

Так, в обіг було введено низку термінів, які не мали «нормальної» процедури теоретичного обґрунтування. Наприклад, поняття «кримінальне правопорушення» і «кримінальний проступок» з'явилися не в результаті теоретичних досліджень і не в чинному КК України, а спочатку в КПК України 2012 р., що породило низку проблемних питань в їх реалізації в кримінальних провадженнях і в теоретичних дослідженнях [3]. З цієї точки зору проблемними видаються й зміни в КК України, внесені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України відносно кримінальної відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» № 671-ІХ від 4 червня 2020 року [11]. Зміни стосуються розширення сфери кримінальної відповідальності і покарання за вчинення злочинів організованими злочинними утвореннями (статті 255, 255-1, 255-2, 255-3 КК України). Зокрема, передбачена кримінальна відповідальність за такі форми і прояви організованої злочинності, як «злочинна спільнота», «вор в законі», «злочинний вплив», «суб'єкт підвищеного злочинного впливу», «злочинне зібрання (сходка)» та ін. Викликає сумніви обґрунтованість застосування таких розпливчатих понять в кримінальному законодавстві і, відповідно, у кримінальному провадженні. Проблемними є тлумачення та конкретизація їх змісту, оскільки вони торкаються не лише кримінально-правової, але й інших характеристик особистості злочинця, що в свою чергу ускладнює кваліфікацію та відмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень [13, с. 302-306]. Так, видається очевидною некоректність поняття «вор в законі», яке фактично є калькою поняття російськомовної кримінальної субкультури. Досить розпливчатим виглядає поняття «злочинний вплив», зміст якого розкривається як «будь-які дії особи, яка завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям сприяє, спонукає, координує або здійснює **інший вплив** (виділено авторами наукової статті) на злочинну діяльність...» (примітка 1 до ст. 255 КК України). З точки зору предмета доказування (ст. 91 КПК України) таке розпливчате визначення суттєвого елемента складу злочину не може бути визнано прийнятним. Потрібно підкреслити, що розширення об'єктивної і суб'єктивної сторін складу організованої злочинної діяльності значно ускладнює предмет і процедуру доказування у кримінальному провадженні [4]. Тому ознаки вчинення злочинів організованими утвореннями, рівно як і сприяння цьому впливовою у злочинному середовищі особи, мають бути максимально конкретизовані з урахуванням об'єктивної можливості отримання відповідних джерел доказів.

У зазначеному аспекті варто звернути увагу й на розвиток понятійного апарату криміналістики, яка має спільний з науками кримінального блоку об'єкт вивчення. Це зумовлює й споріднені завдання, що витікають з ст.1 КК України і ст. 2 КПК України. Відтак понятійний апарат криміналістики, як суміжної і допоміжної науки має знаходитися у структурному та ієрархічному зв'язку з категоріями і поняттями вищого рівня. Наприклад, досить популярним в криміналістичних дослідженнях є використання понять «механізм кримінального правопорушення» і «криміналістична характеристика кримінальних правопорушень». Іноді вони використовуються окремими дослідниками як синоніми, а іноді як різні поняття. Для забезпечення чіткої структурності термінології має бути однозначність її тлумачення за правилом «одне поняття – одне значення». Окрім того видається необхідним у цьому контексті визначати й зв'язок з категорією вищого рівня, якою виступає кримінально-правове поняття складу кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 2 КК України). Поняття механізму кримінального правопорушення в криміна-

лістиці є похідним від поняття складу кримінального правопорушення, яке повинно бути базовим для криміналістики. Відповідно поняття «криміналістична характеристика кримінального правопорушення» повинно корелюватися з поняттям його кримінально-правової характеристики, які є сукупністю відомостей про елементи спільного об'єкта вивчення. Аналогічний підхід має використовуватися й при визначенні ієрархічного зв'язку криміналістичних понять з категоріями кримінального процесу. Так, поняття «сліди кримінального правопорушення» має такий зв'язок з поняттям «процесуальні джерела доказів» (ч. 2 ст. 84 КПК України). Водночас в криміналістичних дослідженнях зустрічаються пропозиції щодо використання новітніх термінів, що, як видається, не узгоджуються з принципом забезпечення системності понятійного. Зокрема, це стосується введення в обіг поняття «криміналістична стратегія», в розуміння якого закладається військове тлумачення і механічно переноситься на досудове розслідування [1, с. 29-30; 2, с. 153-154; 5, с. 160]. Помилка криється не тільки у невизначеності співвідношення вказаного поняття з поняттям «криміналістична тактика», яке є окремим розділом науки криміналістики, але й врахуванні близьких категорій вищого рівня суміжних наук кримінально-правового блоку. Мається на увазі, що поняття криміналістичної тактики, як частини криміналістики, пов'язується з визначенням проміжних завдань розслідування і засобами їх вирішення на шляху досягнення стратегічної мети кримінального провадження. Стратегічна ж мета (завдання) кримінального провадження визначається у ст. 2 КПК України, зокрема як «...забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений ...». Тобто стратегія у кримінальному провадженні визначається не криміналістикою. У зв'язку з цим ще більш дивно виглядає пропозиція використання поняття «криміналістична політика», як однопорядкового з поняттям «кримінально-правова політика» [2, с. 162]. Викликає сумнів й обґрунтованість введення в науковий обіг понять «медична криміналістика», «цифрова криміналістика», «ядерна криміналістика» [14].

З кардинальним оновленням кримінального процесуального законодавства пов'язано й переосмислення понятійного апарату оперативно-розшукової діяльності (ОРД). Зокрема, така необхідність зумовлена формуванням у кримінальному процесі інституту негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД), які є ні чим іншим як використанням в доказуванні методів ОРД. Оперативно-розшукові методи асоціюються з поняттям оперативно-розшукових заходів (ОРЗ), які застосовуються на основі принципів конфіденційності та конспіративності. Тому виникає питання про розмежування понять ОРЗ та НСРД.

На основі аналізу чинного законодавства, яким регулюється кримінально-процесуальна та оперативно-розшукова діяльність, та пропонованих в публікаціях дефініцій можна зазначити, що ОРЗ є системою дій, спрямованих на використання оперативно-розшукових сил, засобів та методів, які здійснюються виключно з підстав, у спосіб і в межах повноважень спеціальних суб'єктів для пошуку і фіксації фактичних даних про кримінально-протиправні діяння. При виявленні ознак кримінального правопорушення і передачі матеріалів ОРД органу досудового розслідування оперативно-розшукові правовідносини перетворюються в кримінальні процесуальні із зниженням рівня ініціативності оперативних підрозділів щодо прийняття рішень і вчинення певних дій [6, с. 362]. Враховуючі уточнення 2020-2024 років редакції статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [12] щодо прав оперативних підрозділів стосовно використання методів і заходів оперативно-розшукового характеру, можна зробити висновки: 1) оперативно-розшукові заходи застосовуються тільки в процесі оперативно-розшукової діяльності до відкриття кримінального провадження; 2) після відкриття кримінального провадження заходи оперативно-розшукового характеру, що обмежують конституційні права громадян, набувають статусу негласних слідчих (розшукових) дій. Видається, що саме на цій основі має визначатися співвідношення понять оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити загальний висновок, що на тлі реформування кримінального і кримінального процесуального законодавства, інших нормативно-правових актів відбувається вельми суперечливий процес переосмислення та оновлення понятійного апарату, який застосовується у законотворчості та наукових дослідженнях. Введення в обіг не завжди обґрунтованих і виважених понять призводить до дезорганізації зв'язків між законодавством, галузевою науковою теорією і практикою правозастосування. Основною вимогою у про-

цесі формування та удосконалення понятійного апарату має бути його системність та несуперечливість. Перш за все, це стосується забезпечення взаємного зв'язку між поняттями, які віднесені до категорії міжпредметних. Зважаючи на те що згадані науки є різнорівневими з поділом на матеріально-правові (кримінальне право), процесуальні (кримінальний процес) і допоміжні (кримінологія, криміналістика, теорія ОРД), їх поняття повинні знаходитися у субординаційному зв'язку. Проте системності та несуперечливості поняття набувають тільки тоді, коли процес їх формування та удосконалення послідовно проходить певні етапи – від теоретичних гіпотез (пропозицій) до їхньої практичної апробації і легалізації. За інших умов неможливо уникнути прогалин, розпливчатості і суперечностей як у законодавстві, так і в наукових теоріях. Це створює ситуацію когнітивного дисонансу і на практиці призводить до сумнівних юридичних рішень в умовах змагального кримінального процесу.

Стаття не претендує на остаточне вирішення всіх проблемних питань формування та удосконалення понятійного апарату кримінально-правових наук, а є запрошенням для подальшого дослідження та обговорення означених та інших понять і категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназ В.Д., Берназ П.В. Криміналістична стратегія як наукова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 28-32. URL: <https://www.apdp.in.ua/v44/06.pdf>.
2. Бояров В.І., Ларкін М.О. Стратегія – категорія криміналістики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. № 06, ч. 3. с. 159-166. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.24>.
3. Волобуєв А.Ф. Кримінальний проступок: проблемні питання теорії і практики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. Т. 31. № 2. С. 218–233. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2024-31-2-218>.
4. Волобуєв А.Ф., Шевченко Т.В. Організованість групи осіб як форма співучасті і кваліфікуюча обставина: особливості доказування. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2025. № 1 (132). С. 181-188. DOI <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2025-1-24>.
5. Долженков О.Ф., Тарасенко Р.В. Стратегія як категоріальна теорія криміналістики та оперативно-розшукової діяльності. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 150-156. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2017_Doljenkov_Tarassenko.pdf.
6. Крамаренко Ю.М. Відносини у сфері оперативно-розшукової діяльності: правові та організаційні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 361-365. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/83>.
7. Новий тлумачний словник української мови. Том 2 К-П. Київ: Вид-во «Аконіт», 2006. 926 с. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/novij-tlumachnij-slovník-ukrainskoi-movi-u-3-tomah-komplekt-z-3-knig.html>.
8. Панов М. Понятійний апарат кримінального права та його науково-практичне значення. *Право України*. 2018. №4. С. 205-222. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2018-4-pravo_2018_4.pdf.
9. Панов М.І. Про співвідношення і взаємозв'язок понятійних апаратів наук кримінального блоку. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 158-170. DOI <https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.176976>.
10. Панов М.І., Панова С.В. Кримінологія і кримінальне право: до проблеми співвідношення й міждисциплінарних наукових зв'язків. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 58–67. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/collections/64d6fd7a-765e-4f69-b798-9af5149eaea2/search?spc.page=1>.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України відносно кримінальної відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою: Закон України № 671-IX від 04.06.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-20#Text>.
12. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України № 2135-XII від 18.02.1992 (з наступними змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text>.
13. Шевченко Т.В. До питання про встановлення або поширення злочинного впливу за статтею 255-1 КК України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 302-306. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.06.54>.

14. Шепітько Валерій. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 9 –20. DOI <https://doi.org/10.32353/khrife.3.2021.02>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 07.03.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026
Дата публікації: 10.05.2026

© Волобуєв А.Ф., Шевченко Т.В., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0